

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE LITERE
DEPARTAMENTUL DE LITERATURĂ MAGHIARĂ
STUDII DE HUNGAROLOGIE

*„Un învățător nevrednic
al eclesiei orthodoxe [protestante]”*

Cărțile în limba maghiară ale lui Szathmárnémethi

Mihály:

abordare retorico-teologică

Coordonator științific:
prof. univ. dr. Gábor Csilla

Doctorand:
Volkán (căs. Demeter) Júlia

Cluj-Napoca
2018

Cuprins

Introducere		4
	Motivația cercetării	5
	Întâlnire cu textele	6
	Prejudecăți și predispoziții	8
	Întâlnire cu autorul și cu textele – cum este posibil?	11
	Structură	12
Baza metodologică a cercetării		15
	Contextele	16
	Modul construirii al contextelor primare, secundare și actuale	18
	Surse istorice și din istoria ale bisericii	18
	Surse din istoria omileticii, genurilor literare și retoricii	26
	Istoria cercetării predicilor	34
	Briefstellerkunst – arta scrisorilor de dedicare	36
	Arta rugăciunii și argumentării	38
	Surse teologice și dogmatice	41
Despre Szathmárnémethi Mihály: viața, opera, importanța operei sale		47
”Religia ortodoxă reformată”: identitatea religioasă – reprezentarea comunității și eului		55
	Prezentarea volumelor <i>Dominica</i>	55
	Despre identitatea religioasă din sec. XVI-XVII.	57
	Performarea identității religioase în textele introductive ale volumelor	58
	Identitatea religioasă în textele predicilor	67
Cheia textelor: textele introductive		76

	Scrisori de dedicare	76
	Studiu de caz: textele introdutive ale volumelor <i>Dominica...</i>	82
Ortodoxie protestantă și puritanismul		96
Creștinul adevărat între credință și valori morale creștine		117
Un învățător erudit și dedicat – programul creațional al scriitorului Szathmárnémethi Mihály		145
Concluzii		163
	Continuarea cercetării	166
Anexe		167
	Structura textelor introdutive	167
	Sinteza tabelară al textului introdactiv din volumul <i>Dominica....</i>	169
	Structura predicilor	192
	Fotocopii	195
	Principiile de transcriere ale textelor vechi	197
Bibliografie		198
	Texte primare	198
	Texte secundare	199

Cuvinte-cheie

Secolul XVII, protestantismul din Europa de est, congregația reformată, identitate religioasă, strategii de reprezentare a eului și a comunității religioase, literatura maghiară veche, texte religioase, predici, rugăciuni, catechisme, polemii, paratexte, literatură de folos spiritual, retorică, homiletică protestantă, teologie.

Sinteza părților

Preotul reformat Szathmárnémethi Mihály (1638–1689) este unul dintre scriitorii care a ajuns la periferia canonului literar în istoria literaturii maghiare. Lucrarea prezintă se concentrează asupra analizei adecvate al operei preotului. La începutul cercetării am realizat că perioada reformației este un subiect amplu discutat în cercetare. Prin urmare cercetarea acestui volum de scrieri religioase trebuie să țină cont de schimbările constante în cercetarea perioadei în care au apărut. În acest scop m-am străduit să cercetez atât sursele actuale și mai vechi din domeniu (istoria literaturii, bisericii, retoricii, omileticii, genurilor literare, citirii, cărților, politicii, teologie), cât și scrierile contemporanilor lui Szathmárnémethi. Garanția analizei adecvate în acest mod este formată din autonomia textelor scrise de preotul reformat și din adaptarea sintetică a literaturii de specialitate.

Preotul reformat a lăsat în urmă o operă vastă. Numărul volumelor sale publicate în timpul vieții sale precum și în următorii câțiva ani arată că a fost un scriitor cunoscut și recunoscut.

Variatatea tematică și tipologică a operelor sale sunt promițătoare din perspectiva înțelegerii perioadei în care au apărut. Introducerile, scrisorile de dedicație care apar în prefața volumelor reprezintă în mod specific relația creatorului și societății cu literatură, cu creația scriitorilor, cu cititori, cu limba nativă, cu membrii națiunii, cu țara, cu viața, cu credința, cu protestantism, cu evenimentele istorice, cu biserica adevărată, cu statutul de imigrant etc. În concluzie: analiza volumelor lui Szathmárnémethi îmbogățesc cunoștințele noastre despre imaginea epocii moderne timpurie din Transilvania.

Predicile lui Szathmárnémethi Mihály fac parte din volumul de scrieri religioase care au fost denumite de Lukácsy Sándor "literatura abnegată." Scrierile preotului au ajuns la periferia canonului literar, dar recitirea și analiza lor interdisciplinară aduce beneficii în cunoașterea

aprofundată a relațiilor interconfesionale, a reformației ca proces în care continuitatea și discontinuitatea sunt în egală măsură prezente, a genurilor literare, a folosirii volumelor, a strategiilor de comemorare.

Citirea și analiza aprofundată a textelor a schimbat opinia negativă exprimată de unii istorici literari (de ex. Tarnóc Márton scria despre predicile protestante că sunt niște stânci gri). Textele au arătat că în perioada în care au apărut gândirea literară se baza pe valori ca imitația, respectarea regulilor retorice-omiletice, originalitatea fiind produsul contextului în care au creat textele. Analiza textelor a demonstrat și faptul că denumirile extreme (de ex. ortodox vs. puritan) trebuie nuanțate: preotul reformat se autodenumește ortodox, fiindcă în sec. 17. toți reformații se autodenumeau ortodocși.

În procesul cercetării a scăzut volumul textelor citite temeinic: cele scrise în limba latină fiind doar într-o măsură minoră analizate. Mai multe manuscrise ale preotului precum și alte documente bisericești (procese verbale, predici funerare) s-au pierdut. Așadar, cărțile în limba maghiară ale preotului compun baza acestei cercetări.

Am studiat următoarele subiecte principale în volumele lui Szathmárnémethi: identitatea confesională, proprietăți ortodoxe și puritane, portretul enoriașului ideal, formele comportamentului religios, comemorării și funcției preotului. Datele volumelor studiate sunt următoarele:

1669 *Igazság próbakövének nyert peri*, Sárospatak, RMK I. 1095/RMNY 3592

1673 *Az örökkévaló egy isteni állatban lévő három személyeknek mutató tüköre*, Kolozsvár, RMK I. 1150

1675 *A négy evangélisták szerint való dominica*, Kolozsvár, RMK I. 1179

1679 *Szent Dávid psalteriuma*, Kolozsvár, RMK I. 1234

1685 *Szent Dávid psalteriuma*, Lőcse, RMK I. 1341

1679 *Mennyei tárház kulcsa*, Kolozsvár, RMK I. 1239

1681 *Mennyei tárház kulcsa*, Kolozsvár, RMK I. 1262

1685 *Mennyei tárház kulcsa*, Debrecen, RMK I. 1332

1683 *Halotti centúria*, Kolozsvár, RMK I. 1301

1686 *Dominicalis prédikációk toldalékja*, Kolozsvár, RMK I. 1353.

Studiul volumelor enumerate s-a dezvoltat în următorul fel: am început cu cele două volume de predici de duminică, apoi am dezvoltat cercul volumelor studiate conform tendințelor

definite de cele două volume de predici *Dominica...*: identitatea religioasă, problematica bisericii adevărate, strategiile de reprezentare ale enoriașilor ideali, a eului și a comunității religioase, metode de interpretare ale textelor biblice, problematica folosirii volumelor, rolul în care s-a angajat preot în fața congregației. Astfel am studiat alte volume, pentru a avea o imagine cât mai completă privind aceste subiecte: volumul apologetic privind subiectul identității, volumul despre psalmurile lui David și volumul cu predici funerare privind metoda de interpretare ale textelor biblice, volumul cu rugăciuni privind problematica folosirii textelor de către enoriași.

M-am străduit să analizez scrierile preotului reformat cu deschidere maximă și predispoziții corecte. Am inspectat predispozițiile astfel încât ele să contribuie la interpretarea adecvată a textelor. Doamna profesor Gábor Csilla a constatat că – deși reprezentanții diferitelor culte se confruntau fără milă – foloseau aceleași surse și textele ”adversarilor.”

Această constatare m-a motivat să mă raportez textelor în cunoștința faptului că reformatorii nu puteau să restaureze stadiul inițial al bisericii creștine fără să se raporteze la tradițiile existente. Scriitorii protestanți s-au raportat la o tradiție creștină bogată ca și reprezentanții altor culte. Fiecare scriitor a folosit tradițiile existente conform credoului congregației de care aparțineau. Aceștia s-au străduit să construiască sisteme de gândire cu o coerență imanentă – astfel putem înțelege absurditatea apologiei religioase.

Cercetarea a însemnat citirea aprofundată a volumelor sus-numite, a textelor sporadice referitoare la preotul erudit și a studiilor de specialitate. Textele primare au fost studiate în mod constant, recitind de fiecare dată când am descoperit un studiu de specialitate care a contribuit la înțelegerea și interpretarea lor. Volumul studiilor de specialitate este în continuă mișcare dat fiind faptul că interesul față de scriitorii periferizați este în continuă creștere.

Redactarea lucrării a fost articulată de așteptările definite de specialiștii în materie cât și de autoritatea iminentă a surselor primare. Structura lucrării reprezintă aceste două aspecte.

Capitolul introductiv este urmat de capitolul care prezintă baza metodologică a studiului. Două principii am urmat în analiza textelor: studiul interdisciplinar (recomandat în studiile lui Imre Mihály) și analiza retorică (recomandat în studiile lui Bartók István). Aceste două principii s-au articulată în construirea contextelor (concept elaborat de autorii Takáts și Sári) volumelor pe baza surselor istorice, teologice, retorice. Confrontarea contextele primare, secundare și actuale – adică a diferitelor interpretări ale conceptelor de bază de-a lungul istoriei (ale personalității, comunității și comportamentelor creștine, precum și ale definiției persoanei dumnezeiesc).

Istoria receptării scriitorului preot s-a conturat în volumele care transmit date cu caracter informativ, în texte din istoria bisericii și literaturi, precum și texte teologice. Acestea transmit informații despre viața preotului, apoi catalogează volumele sale. La sfârșitul sec. 20 au apărut studii ale căror autori au citit texte scrise de Szathmárnémethi. Până în prezent s-a intensificat interesul acordat scrierilor acestui autor.

Problematika eclesiei autohtone și identității creștinilor adevărați se află în centrul scrierilor lui Szathmárnémethi. Disputa eclesiologică avea deja tradiție în istoria bisericii. Autorul erudit se conectează în această tradiție folosind o narativă specifică bazată pe noțiunea protestantă a martirologiei și folosind un model eclesiologic specific protestant. El este nevoit de circumstanțe – catolicii îi acuzau pe reformați de erezie și de facerea unei biserici noi care nu este conformă cu Biblia, puterea politică îi prigonea pe cei reformați, enoriașii reformați sunt neculturați și astfel incapabili să se apere sau să exprime/să trăiască principiile creștine – să argumenteze că biserica adevărată a existat de la bun început prin existența persoanelor care se comportau conform Bibliei, această biserică exista într-un mod invizibil, a devenit tot mai vizibil apărând clar prin reformație. Martirii sunt în viziunea preoților protestanți toți cei care își mărturisesc credința, nu este nevoie să și moară pentru a deveni martiri. Astfel, toți cei care au mărturisit principiile credinței adevărate au fost de-a lungul anilor cei care reprezentau biserica adevărată invizibilă. Ecclesia adevărată a devenit tot mai vizibilă prin actul reformației, și astfel devin membri al catalogului de martiri toți misionarii, preoții care au contribuit la răspândirea credinței adevărate: de la Martin Luther la preoții din Cluj printre care se autodenumește.

În perioada istorică din sec. 17. a bisericii reformate a fost un scop evidențai verbalizarea principiilor credinței, a directivelor morale creștine, prin urmare a definiției bisericii adevărate și profilului credinciosului adevărat. Un element de bază folosit de Szathmárnémethi în modul de argumentare a faptului că biserica reformată este cea adevărată, conformă Bibliei, este statutul de persecutat. În planul biblic al salvării toți cei care au fost într-adevăr credincioși au avut parte de persecutare.

Pentru a-și îndeplini rolul de învățător, pastorul reformat a îndeplinit cerința retorică de claritate și inteligibilitate. Astfel a formulat pe baza unor întrebări clare foarte multe din principiile credinței creștine. El s-a străduit în mod deliberat să comunice aceste cunoștințe și forme de conduită în mod clar, inteligibil și biblic. A denumit comunitatea către care și-a înaintat prelegerile cu formula gramaticală ”noi”, i-a îndrumat prin formula ”tu” sau ”noi”, și și-a separat

comunitatea de alți prin formula ”ei.” Adică a polarizat comunitatea lui (cea cu și despre care este vorba în discursul lui, cei adevărați, cei persecutați, cei care trăiesc conform Bibliei) și alte comunități (cei ipocriți, persecutori, care nu cred sfânta treime etc.) prin metafore și paralelisme biblice.

Problematica identității religioase se conectează cu strategiile memoriei (noțiunea martirilor, perceperea istoriei bisericii), ale comemorării (scrisori de dedicare), și cu viziunea teologică (ortodox și puritan).

Modul memoriei se conturează în două forme: scrisorile de dedicare prin care ridică monument comemorativ susținătorilor și memoria confesională, adică narativa istorică folosită pentru a susține continuitatea bisericii reformate începând cu apostolii biblici.

Epistolele de dedicare sunt și ele conforme regulilor atât formale cât și de conținut. Autorul se autoreprezintă ca un slujitor nevrednic care însă se străduiește cu toate talentele lui să slujească. Astfel este recunoscător lui Dumnezeu și susținătorilor de diferite ranguri. Pentru a ridica numele celor care l-au susținut folosește metoda mitizării biblice care constă în reprezentarea persoanelor susținătoare prin textele biblice (ei sunt ca regele Solomon, sau ca regele David), enumerând faptele lor prin care au slăvit numele lui Dumnezeu și au întărit biserica adevărată. Scrisorile dedicate susținătorilor cu care era în relație de prietenie sau rudenie conțin mai puține formule de slavă și se concentrează mai mult asupra subiectului principal dezbătut în volum, sau prezintă circumstanțele apariției volumului sau prezintă instrucții detaliate în legătură cu folosirea volumului.

Fiindcă preotul se autodenumea ortodox, mulți l-au catalogizat ca fiind un preot care s-a angajat acestei tendințe. Cele mai recente cercetări însă au dovedit că distingerea tendințelor este una artificială și ulterioară perioadei. Astfel, preotul Szathmárnémethi a îmbinat două tendințe (distins ulterior) în modul în care și-a îndeplinit vocația de învățător: cel ortodox prin modul în care a comunicat principiile credinței, cel puritan prin care s-a străduit să arate modul în care este adecvat să trăiească creștinul ortodox (adică cel adevărat, cel reformat). Dogmele religioase apar în textele a căror tipologie este potrivit pentru a comunica astfel de principii. Cartea de rugăciuni conține aceste dogme în mod subînțeles.

În volumul de predici *Dominica...* prezintă Szathmárnémethi sistemul teologic și colecția comportamentelor-model creștin. Acestea definesc profilul creștinului ideal, cel care va fi salvat pentru viața de dincolo. Predicile interpretează evenimentele vieții sociale și naturale în cadrul

istoriei biblice al salvării și reglementează chiar și cele mai intime aspecte ale vieții enoriașilor. Astfel construiește pe baza conceptelor antropologice Dumnezeu-persoană-comunități o viziune teologică, intelectuală și morală asupra lumii.

Profilul credinciosului ideal poate fi reconstruit pe baza textelor create de acest preot. De fapt, toate ideile sale apar în volumul amplu de predici *Dominica...* Textele din acest volum conțin atâtea informații și se pot folosi în atâtea moduri încât acest volum echivalează o minibibliotecă. Acest volum de predici se poate citi atât ca atare, dar și ca *conduct book* puritan, ca cod bisericesc, ca manual de teologie calvinistă, ca catalog de martiri, fiindcă oferă instrucții în legătură cu biserica adevărată, clarifică principiile credinței creștine, normele morale, rolurile/funcțiile bisericești și lumești, recomandă soluții privind problemele sociale și politice.

Structura textelor (predicilor) – care părea anostă și lipsită de orice exigență – a devenit interpretabil prin înțelegerea gândirii literare a perioadei în care au fost redactate. Astfel recunoaștem erudiția scriitorului care s-a conformat regulilor omiletice, retorice și funcționale în modul în care a structurat toate textele.

Scrierile lui Szathmárnémethi prezintă atât specificul ortodoxiei cât și a puritanismului. Aceste două tendințe religioase de fapt sunt inseparabile: ortodocșii erau mai degrabă preocupați cu întrebarea *ce credem?*, pe când puritanii căutau răspunsurile la întrebarea *cum să trăim credincioșia?* Răspunsurile la una dintre întrebări conține latent răspunsul la cealaltă întrebare și invers: folosirea limbii native în practica credinței este important atât din perspectiva ortodocșilor (astfel vor cunoaște, înțelege și învăța enoriașii bazele credinței), cât și din perspectiva puritanilor (astfel vor fi capabili enoriașii să se roage fără intermediari).

Preotul reformat s-a conformat așteptărilor magistraților bisericii prin instruirea corectă și clară a enoriașilor despre principiile credinței, dar scrierile lui se referă clar și la modurile biblice de a trăi credința, la norme puritane morale, la rezolvarea problemelor sociale, și oferă un volum de rugăciuni care conține rugăciuni bazate pe texte biblice, formate într-un mod artistic pentru ocazii diferite și persoane de diferite ranguri.

În cadrul capitolului programul scriitoricesc al lui Szathmárnémethi m-am străduit să prezint cum a definit importanța funcției sale de preot. Cel mai des a vorbit despre faptul că el dorește să fie învățătorul comunității. A îndeplinit această vocație prin producerea volumelor în care a instruit atât enoriașii simpli, cât și colegii, chiar și magistrații.

Scrierile preotului reformat definesc predarea cunoștințelor ca influențarea cognitivă,

voinței și sentimentelor. Szathmárnémethi s-a angajat ca învățătorul celorlalți preoți, enoriași, a comunității, a națiunii. Metoda lui fiind instruirea prin redactarea textelor care clarifică toate aspectele vieții credincioase.

Capitolele finale conțin concluziile și direcțiile următoare ale cercetării. La începutul cercetării am aflat că scrierile preotului Szathmárnémethi au fost ”alungate” din canonul literar atât fiindcă s-a schimbat modul în care specialiștii defineau conceptul literaturii, cât și fiindcă unii scriau critici descurajatoare. Predicile, catechismele, textele de exegeză, textele apologetice și-au pierdut valoarea literară, fiindcă s-a schimbat modul în care cititorii specialiști și amatori defineau cu totul altfel conceptul literaturii. Toate aceste texte li se păreau anoste, lipsite de orice valoare estetică. Analiza adecvată a textelor a arătat că această atitudine a fost eronată. (Totuși, volumul de rugăciuni a fost receptat cu reușită fiindcă corespundea așteptărilor celor care îl foloseau.)

Am nuanțat criticile superficiale referitoare la scrierile preotului reformat prin citirea aprofundată a textelor și adaptarea studiilor de specialitate. Cercetarea a accentuat că garanția interpretării adecvate este folosirea noțiunilor în mod reflectat. Astfel de exemplu putem înțelege prin folosirea noțiunii martirologiei în context protestant narativa folosită de Szathmárnémethi pentru a povesti istoria bisericii reformate.

Preotul reformat Szathmárnémethi se așază față în față cu celelalte culte existente în Clujul din a doua jumătate a sec. 17. Teologia, metoda de interpretare a textelor biblice, identitatea religioasă, modelul ecleziologic a scriitorului se definește în această opunere chiar dacă acestea se bazează pe surse și tradiții ale cultului catolic. El folosește liber aceste surse și tradiții în sensul în care în viziunea lui cultul catolic din prezentul lui este cel care s-a îndepărtat de ceea ce este biserica autohtonă.

Scopuri noi în cercetare au apărut în procesul de cercetare care a rezultat teza prezentă. Ele ar fi următoarele:

Analiza predicilor din perspectivă biblică și congregațională întregeste interpretarea realizată în această lucrare. Această analiză ar avea în centru strategiile conforme cu stilul de predică al lui Sf. Paul și elementele folosite de preoții din diferite culte religioase. Așadar, am putea afla mai multe despre sursele scriitorului-preot și despre circulația liberă între diferite culte a strategiilor de comunicare.

Analiza textelor va fi completată de cercetarea recepției volumelor. Volumele cu predicii

au fost redactate cu scopul de a fi folosite, iar volumul cu rugăciuni a apărut de 10 ori. Pasul următor al cercetării astfel este înțelegerea modului în care au fost aceste volume folosite.

Volumul cu predici pentru înmormântare (*Halotti centúria*) reprezintă interpretarea scriitorului despre modul adecvat de a muri (*ars bene moriendi*). Analiza aprofundată a acestor predici din perspectiva modului adecvat de a muri contribuie atât la înțelegerea gândirii reformaților ortodocși cât și la interpretarea lor în context european.

Scrierile preotului reformat au un substrat antropologic care reprezintă datini religioase, genuri omenești, comportamente normale și deviate. Studiul acestora ar rezulta concluzii interesante.

Aniversarea reformației a intensificat interesul științific acordat reformației ca eveniment istoric de lungă durată. Acest interes științific produce noi rezultate științifice pe baza cărora se poate extinde și îmbogăți analiza volumelor lui Szathmárnémethi.

Bibliografie

Surse primare

SZATHMÁRNÉMETHI Mihály

1669 *Igazság próbakövének nyert peri*, Sárospatak

1673 *Az örökkévaló egy isteni állatban lévő három személyeknek mutató tüköre*,
Kolozsvár

1675 *A négy evangélisták szerint való dominica*, Kolozsvár

1679 *Szent Dávid psalteriuma*, Kolozsvár

1685 *Szent Dávid psalteriuma* Lőcse

1679 *Mennyei tárház kulcsa*, Lőcse

1681 *Mennyei tárház kulcsa* Kolozsvár

1685 *Mennyei tárház kulcsa* Debrecen

1683 *Halotti centúria*, Kolozsvár

1686 *Dominicalis prédikációk toldalékja*, Kolozsvár

DEBRECENI EMBER Pál

1728 *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania... nunc autem
accessionibus multis locupletata et hoc ordine concinnata a Frid. Adolpho Lampe*. Trajecti ad
Rh.

KOCSI CSERGŐ Bálint/Bod Péter magyarra fordításában

1676/1738 *Kösziklán épült ház ostroma*

MEDGYESI Pál

1650 *Doce nos orare, quin et praedicare...*, Bártfa, RMNY III. 2310.

1640 *Praxis pietatis*, Bártfa, RMK I. 700.

NAGYARI Benedek

1651 *Orthodoxus Christianus*, Várad, RMNY III. 2405.

SZÖNYI NAGY István

Mártírok koronája, Kolozsvár, RMK I. 1180.

Literatura de specialitate

ARENDE, Stefanie, *Einführung in Rhetorik und Poetik*, WBG, Darmstadt, 2012.

BALOGH Ferenc, *A magyar protestáns egyháztörténet irodalma*, Debrecen, 1879.

BALOGH Judit, *Kérdések, hipotézisek, feladatok a XVII. századi magyar puritanizmus kutatása kapcsán*, in *Fiatal egyháztörténészek írásai*, szerk. FAZEKAS Csaba, Miskolci Egyetem BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék, Miskolc, 1999, mek.oszk.hu/02000/02082/html/balogh.htm, 2016. május 9.

BARTÓK István, *Medgyesi Pál: Doce praedicare: Az első magyar nyelvű egyházi retorika*, ItK, 85(1981), 1–16.

BARTÓK István, *Két XVII. századi magyar egyházi retorika: Martonfalvi Tóth György: Ars concionandi Amesiana; Szilágyi Tönkö Márton: Biga Pastoralis*, ItK, 87(1983), 447–462.

BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk” – Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Akadémiai – Universitas, Budapest, 1998.

BARTÓK István, *„Rhetoricati sumus” – Retorikafelfogások a régi magyar irodalomban*, in *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 595 l. (Csokonai Könyvtár, 31), 198–211.

BENEDEK Marcell (szerk.), *Magyar irodalmi lexikon*, Akadémiai, Budapest, 1965.

BERKHOF, Louis, *Rendszeres teológia, Szigorúan magánhasználatra szánt kézirat*.

BOD Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, 1766.

BUCSAY Mihály, *A gyászévtized drámája és a résztvevők külföldi kapcsolatai*, in *Theologiai Szemle*, X, 1976.

BUCSAY Mihály, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*, 1985.

Erich BRYNER, *Die Ausstrahlungen Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen*, in *Heinrich Bullinger und seine Zeit*, Campi Emidio, Zürich, Theologischer Verlag, 2004, 179–198.

CHADWICK, Henry, *A korai egyház*, Osiris, Budapest, 2003.

COLLINSON, Patrick, *John Foxe as Historian*,

<http://www.johnfoxe.org/index.php?realm=more&gototype=modern&type=essay&book=essay3> 2013. február 2.

CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában*, in *Studia*

- Litteraria, 1998 (36), 98–120.
- CSORBA Dávid, *A 17. századi prédikáció homiletikai irányváltásai*, in *Könyv és Könyvtár*, XXX/2008.
- CSORBA Dávid, *Szatmárnémeti Mihály angliai könyve*, *Magyar Könyvszemle*, 2002/2.
- CSORBA Dávid, *A zászlós bárány nyomában – A magyar kálvinizmus 17. századi világa*, Debrecen–Budapest, 2011.
- CSORBA Dávid, *Szatmárnémeti Mihály (1638-1689) könyveinek margójára*, az Egyházi könyvkultúra Magyarországon és Európában a 15. század végétől a 18. század közepéig című Nemzetközi tudományos konferencia és könyvkiállítás (2003. október 1–3.) szervezőbizottsága által elfogadott előadás kivonatából, <http://www.freeweb.hu/gradatio/nagykonyvtar/konyveskonf/elfogadott.htm#11>, 2010. július 20.
- DEMETER VOLKÁN Júlia, *A fordítás műveletének formái és szerepe egy prédikációs kötet előjáró beszédében*, in *A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla és KORONDI Ágnes, Verbum, Kolozsvár, 2010.
- DEMETER VOLKÁN Júlia, *Közösség- és énreprezentáció mint kegyességi tett Szatmárnémeti Mihály Dominica... kötetében*, in *Certamen II – Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*, szerk. Egyed Emese, BOGDÁNDI Zsolt, WEISZ Attila, Kolozsvár, EME, 2015, 118 – 127.
- DÉRI Eszter, *1800 előtti magyarországi prédikációk szakirodalmi bibliográfiája*, Kézirat gyanánt, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Bp, 2014.
- DIENES Dénes, *A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században*, http://www.patakarchiv.hu/cariboost_files/aheber.pdf, 2010. július 22.
- dr. ERDŐ János, *Az unitárius egyház történetének rövid áttekintése*, <http://www.unitarius.org/data/eue/show.aspx?pageid=44#5>, 2014. augusztus
- ESZE Tamás, *Bársony György „Veritas”-a*, in *ItK*, 1971.
- FAZAKAS Gergely Tamás, *Közösségértelmezések a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben (A panaszos könyörgés grammatikai, retorikai, műfaji és antropológiai kérdései)*, Doktori értekezés, Debreceni Egyetem, BTK, 2008.
- FAZAKAS Gergely Tamás, *A kora újkori magyarországi imádság- és meditációirodalom kutatásának legújabb eredményei és tendenciái*, in *Studia Litteraria*, 2013/3–4, 226–287.
- FERENCZY Jakab – DANIELIK József, *Magyar írók. Életrajz-gyűjtemény*, Szent-István-Társulat,

Pest, 1856.

FOXÉ, John, *Actes and Monuments of these Latter and Perillous Days, Touching Matters of the Church, (The Book of Martyrs)*, 1563.

GÁBOR Csilla, *Káldi György prédikációi – Források, teológia, retorika*, Debrecen, KEK, 2001.

GÁBOR Csilla, *Elmélkedés, meditáció: A kutatás állása, feladatok, tervek*, in *Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI N. László, Piliscsaba, 2008, 55–62.

GÁBOR Csilla (szerk.), *Keresztyéni felelet – Hitviták a 16–17. századból*, Kolozsvár, Polis, 2013.

GÁBOR Csilla, *Hol található az igaz egyház? Érvek, szerepek, játszmák egy többfordulós polémiaiban a 17. század első felében*, in *Certamen II – Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*, szerk. Egyed Emese, BOGDÁNDI Zsolt, WEISZ Attila, Kolozsvár, EME, 2015, 127–148.

GARADNAI Erika – MARTIS Zsombor, *Országütökör és hitvita (Czeplédi István: Az országok romlásáról írott könyvnek első része)*, in *Bibliotheca et Universitas – Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc, 2011.

GYŐRI L. János, *Reformáció, mártírológia, exemplum*, in *Irodalomtörténet*, 2001, 321–340.

Nagyari József táborigi prédikációi [1681–1683], s. a. r. GYŐRI L. János, Debrecen, Csokonai, 2002

HEUSSI, Karl, *Az egyháztörténet kézikönyve*, Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest, 2000.

HÖLSCHER, Lucian, *Geschichte der protestantischen Frömmigkeit in Deutschland*, C. H. Beck, München, 2005.

HUBERT Ildikó, *A magyar prédikációs irodalom a XVI. században*, In: Vajdasági Könyvtári Hírlevél, 9. szám, Kapocs Könyvtári Csoport, Senta, 1999.

IMRE Mihály, *Szerkesztői előszó*, in *StudLitt*, 2013/3–4, 3–12.

IMRE Mihály, (vál. s. a. r., jegyzeteket és záró tanulm. írta) *Retorikák a reformáció korából*, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2003.

JUHÁSZ István, *Erdélyi prédikátorok az 1671–1681 közötti évtizedben*, in *Hitvallás és türelem – Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, 1996.

Bibliotheca et Universitas – Tanulmányok a hatvanéves Heltai János tiszteletére, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi

Intézet, Miskolc, 2011.

KECSKEMÉTI Gábor, *Genus dicendi–genus docendi. Sermo és doctrina a 17. századi protestáns prédikációirodalomban*, Berliner Beiträge zur Hungarologie, 1994, 50–76.

KECSKEMÉTI Gábor, *A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói*, <http://www.villanyspenot.hu/?p=szoveg&n=12217>, 2014. augusztus

KODÁCSY Tamás, *A kérdés homiletikája, Krisztusért járva követségben*, Acta Theologica Debrecensis 3.

KÓNYA Franciska (összeáll.) *1800 előtti magyarországi imádságok és elmélkedések szakirodalmi bibliográfiája*, kézirat gyanánt, Bp, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014.

LUKÁCSY Sándor, *Isten gyertyácskái*. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994.

Graeme MURDOCK, *Reformed Orthodoxy in East-Central Europe*, in *A Companion to Reformed Orthodoxy*, ed. Herman J. SELDERHUIS, Leiden-Boston, Brill, 2013.

NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, Attraktor, Máriabesenyő – Gödöllő, 2008.

OKOLICSÁNYI Pál, *Historia Diplomatica de statu religionis evangelicae in Hungaria. In tres periodes distincta ...*, Frankfurt a. M. 1710.

PANIEL, Karl Friedrich Wilhelm, *Pragmatische Geschichte der christlichen Beredsamkeit und der Homiletik – von den ersten Zeiten des Christentums bis auf unsre Zeit*, Melzer, Leipzig, 1839.

PÉNZES Tiborc Szabolcs, „*Hogy a posteritas meg-tudgya, kicsoda... Idvezült Czeglédi István*”. *Köleséri Sámuel és az első református vértanú*, <https://pim.hu/hu/penzes-tiborc-szabolcs>

PERKINS, William, *The Art of Prophesying*, 1592, <http://ota.ox.ac.uk/id/A09449>

PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecénatúra Magyarországon a 17. század első felében*, Bp-Eger, Kossuth, 2014.

PÉTER László (szerk.): *Új magyar irodalmi lexikon*, 3, Akadémiai, Bp., 1994.

PÉTER Miklós, *A keresztyén egyház története*, Erdélyi Ref. Egyházkerület, Kolozsvár, 2004.

PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténet*, Budapest, 1931.

PIRNÁT Antal, *A protestáns prédikáció*, in *A magyar irodalom története*, II. kötet, szerk. KLANICZAY Tibor, Akadémiai, Budapest, 1964–1966.

POKOLY József, *Az erdélyi református egyház története*, II. – 1605 – 1690, Budapest, 1904.

- RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet*, Debrecen, 1938.
- ROHLS, Jan, *Protestantische Theologie der Neuzeit*, Tübingen, Mohr Siebek, 1997.
- S. VARGA Katalin, *Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve – textus és értelmezése*, Budaörs – Budapest, 2004.
- SÁRI László, *Érvek az „utolsó kontextus” mellett*, in ItK, 2003/1.
- SIPOS Gábor, *Reformata Transylvanica: tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, EME, Kolozsvár, 2012.
- SZÁNTÓ Konrád, *A katolikus egyház története, II*, Ecclesia, Budapest, 1988.
- SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, XIII. kötet, Budapest, 1908.
- TARNÓC Márton, *A késő reneszánsz retorikus próza történetéből (Geleji Katona István.)*, in ItK, 1973, 548–557.
- TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, in ItK, 2001.
- TÖKÉS István, *Luther Márton (1483–1546)*, in *Református Szemle* 101.3 (2008), 297–304.
- TÖRÖK István, *Dogmatika*, egyetemi jegyzet, http://www.proteo.hu/dok/JT/Torok_Istvan-Dogmatika.pdf, 2014. január 2.
- TUSOR Péter, *Katolikus konfesszionalizáció a kora újkori Magyarországon – Egyetemi jegyzet*, PPKE BTK Történettudományi Intézet, 2008.
- WERNER Schütz, *Geschichte der christlichen Predigt*, Walter de Gruyter, Berlin-New York, 1972.
- WHITFORD M. David (ed.), *Reformation and Early Modern Europe – a Guide to Research*, Truman State University Press, Kirksville, Usa, 2008.
- WIX Györgyné – P. VÁSÁRHELYI Judit (szerk.): *Régi magyarországi szerzők, I. A kezdetektől 1700-ig*, Budapest, OSZK, 2008.
- ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, 1977.